

Stanisław Stańko

Tomasz Klusek

Katedra Ekonomiki Rolnictwa SGGW

Przekształcenia struktury obszarowej gospodarstw na przykładzie województw gorzowskiego i zielonogórskiego

Wstęp

Rolnictwo indywidualne w Polsce charakteryzuje się rozdrobnioną strukturą obszarową. Struktura ta wynika z historycznie ukształtowanych warunków. Jest ona nadal niekorzystna, ponieważ średni obszar gospodarstwa rolnego jest zbyt mały (w 1994 r. wynosił 6,7 ha UR¹), aby w warunkach rynkowych zapewnić odpowiedni poziom życia rodzinie rolnika oraz efektywność wykorzystania potencjału.

Podstawowe znaczenie w procesach rozwojowych i przekształceń strukturalnych w rolnictwie będą miały działania zmierzające do poprawy struktury obszarowej gospodarstw. Wskazują na to doświadczenia krajów rozwiniętych. Poprawa efektywności gospodarowania i wzrost poziomu dochodów ludności rolniczej odbywały się w tych krajach m.in. poprzez przekształcenia strukturalne w rolnictwie. Taki kierunek zmian jest jedną z prawidłowości rozwoju gospodarczego.

Możliwości poprawy struktury agrarnej w Polsce są bardzo zróżnicowane regionalnie. W wielu regionach kraju występowała duża koncentracja ziemi użytkowanej przez sektor publiczny. Do takich regionów należą m.in. województwa zielonogórskie i gorzowskie.

W wyniku dokonujących się przekształceń ustroju gospodarczego i powołania z dniem 1 stycznia 1992 r. Agencji Własności Rolnej Skarbu Państwa jako gospodarza prawie 4 mln ha UR stworzono potencjalne warunki do włączenia tych zasobów w przekształcenia strukturalne rolnictwa chłopskiego.

- Jak możliwości te są wykorzystywane?
  - Jaki jest zakres i co determinuje zmiany obszarowe gospodarstw na terenach, gdzie są duże zasoby ziemi po byłych PGR-ach?
  - Jakie są plany i zamierzenia rolników dotyczące gospodarstwa rolnego?
  - Jakie grupy gospodarstw powiększają swój obszar?
- Próbie odpowiedzi na te pytania uznaliśmy za główny cel opracowania.

---

¹Rocznik Statystyczny GUS, Warszawa 1995.

Odpowiedzi tej dokonamy na podstawie badań gospodarstw indywidualnych – przeprowadzonych w grudniu 1994 r. – funkcjonujących na obszarze województw gorzowskiego i zielonogórskiego. Zbadano 101 gospodarstw znajdujących się w 43 wsiach².

Struktura użytkowania ziemi w badanych województwach

Możliwości przepływu ziemi z sektora publicznego do gospodarstw indywidualnych są bardzo zróżnicowane przestrzennie i zależą od udziału poszczególnych sektorów w użytkowaniu ziemi (tab. 1).

Według stanu na 1994 r. najwyższym udziałem gospodarstw indywidualnych w użytkowaniu ziemi charakteryzowało się woj. ostrołęckie (98,1%). Kolejne miejsca zajmowały województwa łomżyńskie (97,9%) i siedleckie (97,6%). W badanych województwach udział ten był najniższy w kraju. Jednocześnie województwa te charakteryzowały się największym udziałem sektora uspołecznionego.

Sektor publiczny w użytkowaniu ziemi dominował (ponad 50%) w 19 gminach woj. gorzowskiego i 22 woj. zielonogórskiego. W pozostałej grupie gmin gospodarstwa indywidualne użytkowały od 50 do 75% ziemi. Najmniejszy odsetek gospodarstw indywidualnych w użytkowaniu ziemi występował w północnej

Tabela 1.

Udział użytków rolnych w użytkowaniu gospodarstw indywidualnych w kraju i badanych województwach (w %)

Lata	Udział użytków rolnych w gospodarstwach indywidualnych		
	Polska	woj. gorzowskie	woj. zielonogórskie
1976	79,0	50,1	52,6
1985	76,5	45,1	50,5
1989	76,2	43,9	48,3
1990	75,7	43,1	48,7
1991	75,8	42,6	48,4
1992	76,4	42,1	48,5
1993	78,3	45,1	50,1
1994	80,3	50,5	53,4

Źródło: *Roczniki Statystyczne GUS*.

²Badania prowadzono w ramach tematu finansowanego przez Fundację Współpracy Polsko-Niemieckiej pt. „Przeobrażenia społeczno-ekonomiczne obszarów wiejskich pogranicza zachodniego w nowej sytuacji polityczno-gospodarczej” pod kierownictwem prof. M. Kłodzińskiego i prof. A. Rosnera. IRWiR PAN Warszawa 1995.

i południowo-zachodniej części woj. gorzowskiego, a w woj. zielonogórskim większe takie obszary występowały w środkowej i północnej części województwa.

Istniejąca struktura własnościowa w dużym stopniu determinuje możliwości oraz kierunki zmian struktury obszarowej gospodarstw w badanym regionie.

Zainteresowanie rolników zagospodarowaniem ziemi po byłych PGR-ach i spółdzielniach produkcyjnych w badanych województwach jest bardzo zróżnicowane przestrzennie. Analiza zmian powierzchni użytków rolnych znajdujących się w użytkowaniu gospodarstw indywidualnych przeprowadzona w latach 1985–1993 (1985–1994 dla woj. gorzowskiego) pozwala wyodrębnić w badanych województwach pięć grup gmin:

- w grupie pierwszej znalazły się gminy, w których zainteresowanie zagospodarowaniem ziemi jest bardzo słabe. W gminach tych w analizowanym okresie powierzchnia użytków rolnych w gospodarstwach indywidualnych zmniejszyła się o ponad 10% (np. środkowowschodnia część woj. gorzowskiego i środkowozachodnia woj. zielonogórskiego),

- drugą grupę tworzą gminy, w których powierzchnia UR w gospodarstwach indywidualnych zmniejszyła się od 10 do 2,5%. Zainteresowanie zagospodarowaniem ziemi w tych gminach jest słabe,

- w grupie trzeciej gmin wystąpiły niewielkie zmiany w powierzchni UR użytkowanej przez gospodarstwa indywidualne rzędu $\pm 2,5\%$,

- czwarta grupa gmin charakteryzowała się umiarkowanym zainteresowaniem w zakresie przejmowania ziemi z sektora publicznego. Zmiany w powierzchni UR gospodarstw indywidualnych w tych gminach wahały się w granicach 2,5–10%,

- w gminach piątej grupy zanotowano największe zainteresowanie zagospodarowaniem ziemi. Efektem tego był ponad 10% wzrost powierzchni ziemi użytkowanej przez gospodarstwa indywidualne (np. północna i południowo-wschodnia część woj. gorzowskiego oraz północna i północno-wschodnia woj. zielonogórskiego).

W woj. zielonogórskim w latach 1991–1993 powierzchnia UR w gospodarstwach indywidualnych zwiększyła się o 6,1 tys. ha, a w woj. gorzowskim w latach 1991–1994 o 12,4 tys. ha. W niektórych gminach w analizowanych latach obszar UR w gospodarstwach indywidualnych zwiększył się o ponad 50%. Tak duża dynamika zmian występowała najczęściej na terenach o niskim udziale gospodarstw indywidualnych w użytkowaniu ziemi rolniczej. Na drugim biegunie znajdują się gminy, w których nastąpił znaczny spadek (o więcej niż 15%) powierzchni ziemi rolniczej w gospodarstwach indywidualnych.

Zasoby czynników wytwórczych badanych gospodarstw

Zmiana warunków gospodarowania wymaga od kierowników gospodarstw dostosowania potencjału wytwórczego do nowych warunków. Wielkość i struktura tego potencjału decydują o sile ekonomicznej gospodarstw i osiągniętych przez nie wynikach produkcyjnych.

Jednym z podstawowych czynników wytwórczych jest ziemia rolnicza. Jej obszar determinuje wyposażenie gospodarstw w zasoby środków trwałych i pracy. Stan wyposażenia badanych gospodarstw w zasoby środków trwałych przedstawiono w tabeli 2.

Z danych zawartych w tabeli 2 wynika, że wraz ze wzrostem powierzchni gospodarstwa wzrasta również wartość majątku trwałego. W gospodarstwach powyżej 15 ha wartość środków trwałych jest 3,4-krotnie wyższa niż w gospodarstwach najmniejszych. Gospodarstwa najmniejsze obszarowo są słabo uzbrojone technicznie i mają najgorszą strukturę środków trwałych. Udział maszyn i urządzeń jest w tej grupie najniższy.

Tabela 2.
Wyposażenie badanych gospodarstw w środki trwałe

Wyszczególnienie	Grupy obszarowe w ha				
	do 5	5–10	10–15	pow. 15	średnio
Liczba gospodarstw	42	25	18	16	101
Wartość maszyn w mln zł					
– na gospodarstwo	72,8	122,1	138,3	408,4	134,8
– na ha	26,8	16,0	11,4	12,3	12,9
Wartość budynków w mln zł na gospodarstwo	147,5	205,7	177,3	338,2	197,9
Powierzchnia w m ² na gospodarstwo:					
– domu mieszkalnego	75	81	91	111	85
– obór	28	36	74	68	45
– chlewni	17	25	41	120	40
– pozostałych budynków	110	132	171	171	36
Udział gospodarstw w %					
– bez obór	52,4	36,0	23,5	43,7	42,5
– bez chlewni	66,7	44,0	44,4	12,5	48,5
Nakłady inwestycyjne w latach 1989–1994 w mln zł					
– na gospodarstwo	5,6	6,3	36,5	168,5	37,1
– na ha	2,0	0,8	3,0	5,1	3,6

Źródło: Obliczenia własne na podstawie badań ankietowych.

Różnice w wyposażeniu badanych gospodarstw w majątek trwałe powiększyły się w latach 1989–1994. W głównej mierze zadecydowała o tym wielkość ponoszonych nakładów inwestycyjnych. W okresie tym nakłady inwestycyjne w gospodarstwach inwestujących powyżej 15 ha były 6,1-krotnie wyższe niż w grupie gospodarstw inwestujących poniżej 5 ha. Powiększanie się różnic w wyposażeniu w majątek wynika nie tylko z poziomu, ale i z zakresu inwestowania. W grupie gospodarstw najmniejszych (poniżej 5 ha) nie inwestowało aż 81%, natomiast w gospodarstwach największych (powyżej 15 ha) nie inwestowało zaledwie 6,3%.

Między grupami gospodarstw występują różnice nie tylko w zasobach majątku trwałego, ale także w jego strukturze. Dotyczy to zwłaszcza relacji wartości budynków do wartości maszyn i urządzeń. W gospodarstwach najmniejszych obszarowo relacja ta kształtuje się jak 2:1 i ulega poprawie wraz ze wzrostem obszaru gospodarstwa, osiągając w grupie powyżej 15 ha poziom 0,83:1.

Czynnik pracy żywej odgrywa ważną rolę w procesie produkcji i jest jego siłą twórczą.

Liczba osób w rodzinie, struktura demograficzna i wiekowa rodzin określają potencjalne zasoby pracy, które mogą być wykorzystywane w gospodarstwie i poza nim. Zasoby te zwiększają się wraz ze wzrostem powierzchni gospodarstwa.

Podstawowe informacje o czynniku pracy i aktywności zawodowej ludności w badanych gospodarstwach przedstawiono w tabeli 3.

Między powierzchnią gospodarstwa a zasobami pracy wykorzystywanymi w rolnictwie i działalności pozarolniczej zachodzą określone zależności. W miarę wzrostu powierzchni gospodarstwa:

- zwiększa się liczba osób zamieszkałych w gospodarstwie domowym,
- zmniejsza się liczba osób pracujących stale, sezonowo, dorywczo lub na własny rachunek,
- zmniejsza się udział osób utrzymujących się ze źródeł niezarobkowych (renta, emerytura).

Zależności te wynikają z charakteru gospodarstw rolnych oraz możliwości wykorzystania zasobów pracy w rolnictwie. Im mniejsze jest gospodarstwo, tym mniejsze są możliwości uzyskania dochodu rolniczego na poziomie zapewniającym utrzymanie dla rolnika i jego rodziny. Zmusza to ludność z tych gospodarstw do poszukiwania dodatkowych źródeł dochodów.

Zmiany w zasobach ziemi w badanych gospodarstwach

Wyrazem zainteresowania rolników rozwijaniem produkcji jest m.in. sytuacja na rynku ziemi. Istnieją bowiem określone związki i zależności między obszarem gospodarstwa a zasobami pracy, jej uzbrojeniem i wydajnością, poziomem dochodów, efektywnością gospodarowania itp.

Tabela 3.

Wybrane dane o czynniku pracy w badanych gospodarstwach

Wyszczególnienie	Grupy obszarowe w ha				
	do 5	5–10	10–15	pow. 15	średnio
Liczba osób w rodzinie	3,48	3,92	3,89	4,19	3,77
w tym:					
w wieku przedprodukcyjnym ^a	0,67	0,96	1,00	1,25	0,89
produkcyjnym ^b	2,29	2,72	2,33	2,75	3,23
poprodukcyjnym ^c	0,52	0,24	0,56	0,19	0,40
Struktura wykształcenia kierowników gospodarstw w % ^d					
– podstawowe	28,6	40,0	33,3	25,0	29,7
– zawodowe	16,7	32,0	33,3	37,4	26,7
– średnie	28,5	20,0	27,8	31,3	26,7
– pomaturalne i wyższe	16,7	8,0	0,0	6,3	9,6
Struktura wiekowa kierowników gospodarstw w %					
– do 40 lat	28,6	36,0	44,4	25,0	32,7
– 40 – 50 lat	30,9	24,0	38,9	50,0	33,7
– 50 – 60 lat	16,7	40,0	0,0	18,8	19,8
– powyżej 60 lat	23,8	0,0	16,7	6,2	13,8
Osoby dorosłe na 100 ha					
pracujące poza gospodarstwem					
– stale	31,7	6,3	1,4	1,7	5,7
– sezonowo	1,8	1,0	1,4	0,2	0,8
– dorywczo	7,2	3,1	0,5	0,2	1,5
prowadzące działalność na własny rachunek	3,6	1,6	1,4	0,0	1,0
osoby otrzymujące rentę, emeryturę	40,0	5,7	7,5	1,1	9,0
Osoby gotowe podjąć pracę poza gospodarstwem na 100 ha	15,4	5,8	2,9	1,3	3,9

^a do 18 lat^b kobiety 18 – 59 lat, mężczyźni 18 – 64 lata^c kobiety 60 i więcej lat, mężczyźni powyżej 65 lat^d dopełnienie do 100 stanowi wykształcenie niepełne podstawowe

Źródło: Jak w tabeli 2.

W zmianach struktury obszarowej gospodarstw badanych gmin dominowały procesy zwiększania obszaru. Dokonało tego co czwarte badane gospodarstwo. Największą aktywność w tym zakresie wykazywały gospodarstwa z większych grup obszarowych. W latach 1989–1994 powiększyło swój obszar trzy czwarte gospodarstw z grupy powyżej 15 ha i prawie jedna czwarta gospodarstw z grupy 10–15 ha. W tym samym okresie na zmniejszenie obszaru zdecydowało się co czternaste gospodarstwo głównie z grupy mniejszej obszarowo (tab. 4). W porównaniu z grupami 5–10 ha i pow. 15 ha stosunkowo małe powiększenie obszaru gospodarstw wystąpiło w grupie 10–15 ha.

Tabela 4.

Wybrane dane o czynniku ziemi w badanych gospodarstwach

Wyszczególnienie	Grupy obszarowe w ha				
	do 5	5–10	10–15	pow. 15	średnio
Obszar gospodarstwa w ha UR	2,63	7,60	11,86	32,78	10,28
Udział gospodarstw, które po 1989 r. powiększyły obszar w %	16,67	12,0	22,22	75,0	26,73
Średnie zwiększenie obszaru gospodarstwa w ha UR	1,88	3,63	2,33	15,14	8,15
Udział gospodarstw, które po 1989 r. zmniejszyły obszar w %	7,1	4,0	0,0	0,0	6,9
Udział rolników, którzy w najbliższych 1–5 latach przewidują w %:					
– zwiększyć obszar	9,5	24,0	22,2	75,0	25,7
– nie zmieniać obszaru	59,5	64,0	44,4	18,8	51,5
– zmniejszyć obszar	14,3	4,0	11,1	0,0	8,9
– brak odpowiedzi	16,7	8,0	22,3	6,2	13,9

Źródło: Jak w tabeli 2.

Wyniki badań wskazują, że zmiany strukturalne w gospodarstwach powiązane są z fazą rozwoju rodziny. W badanym okresie nastąpiły zmiany warunków ekonomicznych, które uniemożliwiły finansowanie rozwoju gospodarstw ze środków obcych (np. kredytów z powodu wysokiego ich oprocentowania). Rozwój mógł być finansowany głównie poprzez własną akumulację. Z tego powodu w badanym okresie w dokonywaniu zmian strukturalnych poprzez inwestycje najbardziej aktywni byli rolnicy znajdujący się w drugiej fazie rozwoju rodziny (kierownik w wieku 41–50 lat)³. W tej grupie wiekowej nie występuje już tak ostra konkurencja o środki pieniężne między gospodarstwem domowym a rolnym. Konkurencja ta występuje natomiast u rolników rozpoczynających gospodarowanie. Najwyższy udział takich rolników wystąpił w grupie 10–15 ha (44,4% kierowników miało do 40 lat – tab. 3). Kierowane przez nich gospodarstwa były także relatywnie słabo wyposażone w środki trwałe (tab. 2). Uwarunkowania te mogły spowodować stosunkowo małe powiększanie obszaru gospodarstw tej grupy obszarowej.

Odpowiednie rozwiązania w systemach polityki rolnej (np. wspieranie gospodarstw kierowanych przez młodych rolników) mogą spowodować, że rolnicy z tej grupy będą aktywniej powiększali swoje gospodarstwa.

³Stańko S.: Procesy dostosowawcze gospodarstw indywidualnych funkcjonujących w rejonach przygranicznych do gospodarki rynkowej (maszynopis). IRWiR PAN, Warszawa 1995, s. 39.

Wynikiem podjętych w latach 1989–1994 działań rolników była zmiana struktury użytkowania ziemi w poszczególnych gospodarstwach i grupach obszarowych. O ile w 1989 r. w badanych gospodarstwach pow. 15 ha znajdowało się 41,9% UR, to w 1994 r. użytkowały one już 50,5% UR. Zmniejszenie udziału ziemi wystąpiło w gospodarstwach poniżej 15 ha (w tym: w gospodarstwach poniżej 5 ha o 3,3%, 5–10 ha o 3,9%, 10–15 ha o 3,2%).

Ważnym elementem charakteryzującym trwałość zmian strukturalnych jest forma powiększania obszaru gospodarstwa. W latach 1989–1994 powierzchnia UR w badanych gospodarstwach wzrosła o ponad 220 ha. Prawie 64% ziemi pochodziło z zakupu, 2,8% stanowiła dzierżawa od sąsiadów, 5,2% dzierżawa od PGR. Pozostałe 28,4% pochodziło z innych źródeł (np. od rodziny).

Równie ważnym elementem obrazującym charakter zmian obszarowych są źródła pochodzenia ziemi. W ogólnej sumie zwiększeń 51,1% stanowiła ziemia z sektora publicznego, a pozostałe 48,9% pochodziło z obrotu wewnętrznego (zakup i dzierżawa od sąsiadów). W wyniku przepływów wewnętrznych między gospodarstwami część z nich znalazła się w wyższej grupie obszarowej (8 gospodarstw). Trzy gospodarstwa zmniejszając swój obszar przeszły do grupy niższej.

Można stwierdzić, że ziemię z sektora publicznego zagospodarowują głównie gospodarstwa większe obszarowo. Koncentracja ziemi w tych gospodarstwach pogłębia rozwarstwienie w strukturze obszarowej rolnictwa chłopskiego.

Dokonujące się zmiany w powierzchni gospodarstw są realną reakcją ludności na dokonujące się zmiany warunków funkcjonowania gospodarstw. Należy sądzić, że procesy koncentracji ziemi w większych obszarowo gospodarstwach będą występowały w przyszłości. Do takiej tezy upoważnia analiza odpowiedzi dotyczących zamierzeń rolników odnośnie obszaru gospodarstwa. Podobnie jak w już podjętych działaniach wraz ze wzrostem obszaru gospodarstwa zwiększa się udział tych rolników, którzy deklarują chęć powiększenia obszaru w najbliższych 1–5 latach, a zmniejsza udział rolników deklarujących zmniejszenie obszaru (patrz tab. 4).

Na pytanie: czy w najbliższej przyszłości zamierza Pan (i) zwiększyć obszar (dokupić lub dodzierżawić ziemi)? – twierdząco odpowiedziało ponad jedna czwarta rolników. Byli to przede wszystkim rolnicy młodszy (poniżej 45 lat), posiadający gospodarstwa większe obszarowo, dla których głównym źródłem utrzymania była praca w gospodarstwie. Planom powiększenia obszaru sprzyjała dobra ocena warunków gospodarowania oraz oczekiwanie poprawy sytuacji gospodarstwa.

Na analogiczne pytanie dotyczące zmniejszenia obszaru odpowiedzi twierdzącej udzieliło zaledwie 4 rolników. Rolnicy zainteresowani zmniejszeniem obszaru to przede wszystkim ludzie starsi, utrzymujący się głównie z pracy poza gospodarstwem lub źródeł niezarobkowych (renta, emerytura). Ich plany były wynikiem złej oceny sytuacji gospodarstwa i braku zdania na temat kierunku jej zmian.

Również 4 rolników zadeklarowało zamiar pozbycia się gospodarstwa. Byli to rolnicy starsi, posiadający gospodarstwa małe i utrzymujący się ze źródeł niezarobkowych.

Ponad połowa (56%) rolników w ciągu najbliższych lat nie zamierzała zmieniać obszaru swoich gospodarstw.

Takie zmiany w strukturze obszarowej gospodarstw mają swoje przyczyny społeczno-ekonomiczne oraz są skutkiem realizowanej polityki rolnej. Większe obszarowo gospodarstwa są silniejsze ekonomicznie i lepiej wyposażone technicznie. Powiększenie ich obszaru powoduje obniżenie kosztów utrzymania maszyn i urządzeń, wzrost wydajności pracy oraz zmniejszenie kosztów wytwarzania. Gospodarstwa mniejsze obszarowo, słabo wyposażone technicznie nie są w stanie same powiększyć swojego potencjału.

Badane gospodarstwa funkcjonują w gminach, w których znaczny odsetek użytków rolnych znajdował się w posiadaniu PGR. Większość z nich w procesie zmian gospodarczych upadła lub została rozwiązana. Skutkiem tych procesów jest istnienie znacznych obszarów ziemi niezagospodarowanej, które można wykorzystać w różny sposób. Co myślą miejscowi rolnicy o sposobie zagospodarowania tej ziemi? Mając to na uwadze zadano badanym rolnikom pytanie: co należałoby zrobić z ziemią po byłych PGR-ach? Rolnicy mogli wybrać jedno, najlepsze ich zdaniem, rozwiązanie. Strukturę ich odpowiedzi przedstawiono w tabelach 5 i 6.

Tabela 5.

Opinie o możliwościach zagospodarowania ziemi po byłych PGR-ach

Wyszczególnienie	Grupy obszarowe w ha				
	do 5	5–10	10–15	pow. 15	średnio
Rozkład odpowiedzi wg opinii o przeznaczeniu ziemi po PGR-ach w %					
– sprzedać lub wydzierżawić badanym rolnikom	16,7	36,0	38,9	6,3	23,8
– sprzedać lub wydzierżawić najlepszym rolnikom	54,9	48,0	55,5	75,0	56,4
– sprzedać na rynku	16,7	12,0	5,6	12,5	12,9
– oddać osobom z zagranicy	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
– oddać dawnym właścicielom	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
– inne	2,4	0,0	0,0	0,0	1,0
– nie wiem	9,3	4,0	0,0	6,2	5,9

Zródło: Jak w tabeli 2.

Tabela 6.

Opinie o możliwościach zagospodarowania ziemi po byłych PGR-ach wg wieku użytkownika

Rozkład odpowiedzi wg opinii o przeznaczeniu ziemi po PGR-ach w %	Wiek kierownika w latach		
	do 40	41–50	pow. 50
– sprzedać lub wydzierżawić badanym rolnikom	24,3	18,8	28,1
– sprzedać lub wydzierżawić najlepszym rolnikom	59,5	65,6	43,8
– sprzedać na rynku	16,2	12,5	9,4
– oddać osobom z zagranicy	0,0	0,0	0,0
– oddać dawnym właścicielom	0,0	0,0	0,0
– inne	0,0	3,1	6,2
– nie wiem	0,0	0,0	12,5

Źródło: Jak w tabeli 2.

Dominowali zwolennicy sprzedaży lub wydzierżawienia ziemi po byłych PGR-ach najlepszym rolnikom. Pogląd taki wyraziło trzy czwarte rolników z grupy gospodarstw powyżej 15 ha. Żaden z badanych nie opowiedział się za oddaniem ziemi byłym właścicielom lub osobom z zagranicy. Liczba zwolenników sprzedaży ziemi na rynku malała wraz z wiekiem. Ten sposób zagospodarowania wymieniany był głównie przez rolników młodszych.

Interesujące informacje wynikają z analizy wypowiedzi rolników dotyczących ich planów odnośnie przyszłości ich dzieci. Jedynie 15% rolników było zainteresowanych tym, aby w przyszłości przejęły one i prowadziły gospodarstwa rolne. Ich liczba rosła wraz z obszarem gospodarstwa. W przypadku tych gospodarstw jest nadzieja, że w przyszłości będą one funkcjonowały i rozwijały się. Są to więc gospodarstwa przyszłościowe. Największa grupa właścicieli gospodarstw (40%) chciałaby, aby ich dzieci pracowały i mieszkały w mieście. W grupie tej ponad połowę stanowili rolnicy z gospodarstw o najmniejszym obszarze.

Prawie jedna czwarta rolników zdecydowałaby się na likwidację gospodarstwa w przypadku, gdyby w ciągu najbliższych dwóch lat nie było możliwe zwiększenie opłacalności produkcji. Ponad połowa odpowiedzi twierdzących pochodziła od rolników z gospodarstw najmniejszych. Największa grupa (prawie 40%) rolników utrzymałaby gospodarstwo szukając innych źródeł dochodu (praca zarobkowa, prowadzenie działalności gospodarczej).

Wnioski

Analiza obecnej sytuacji społeczno-ekonomicznej rolnictwa wskazuje, że wzrost liczby obszarowo większych gospodarstw jest koniecznością, istnieją też warunki do zintensyfikowania tego procesu. Przemiany struktury obszarowej gospodarstw indywidualnych podlegają jednak pewnym ograniczeniom. W skali poszcze-

gólnych gospodarstw zwiększenie powierzchni uzależnione jest od ich warunków wewnętrznych i zewnętrznych. Do warunków wewnętrznych można zaliczyć: siłę ekonomiczną i charakter gospodarstwa, zasoby siły roboczej, wiek, wykształcenie i płeć kierownika. Warunki zewnętrzne to m.in.: podaż, położenie i cena ziemi, polityka rolna (np. kredytowa, podatkowa). Duże znaczenie ma również ocena sytuacji gospodarstwa oraz plany i zamierzenia rolników co do przyszłości.

Udostępnienie rolnikom gruntów z AWRSP spowodowało silny wzrost dysproporcji regionalnych w strukturze obszarowej gospodarstw, wynikający z różnych możliwości realizacji popytu na ziemię w poszczególnych regionach kraju. W badanym regionie z uwagi na dużą koncentrację ziemi po byłych PGR-ach możliwości takie istnieją.

Zaobserwowane w badanych gospodarstwach w latach 1989–1994 zmiany idą w kierunku powolnej koncentracji ziemi w gospodarstwach dużych (pow. 15 ha). Gospodarstwa te najsilniej reagują na zmieniające się warunki gospodarowania.

Gospodarstwa z grupy najmniejszej obszarowo wykazują cechy stagnacji ekonomiczno-produkcyjnej. W dużej mierze stan ten wynika z faktu, że większość właścicieli małych obszarowo gospodarstw uzyskuje dochody głównie z pracy poza gospodarstwem lub ze źródeł niezarobkowych.

Na szczególną uwagę zasługują gospodarstwa ze średnich grup obszarowych (5–15 ha), zwłaszcza jeśli kierowane są one przez rolników młodych, otwartych na zmiany zachodzące w otoczeniu ich gospodarstw. Wymaga to odpowiednich rozwiązań w polityce rolnej.

Summary

The article presents changes that occurred in the period of 1989–1994 in an area pattern of individual farms in operation in Gorzów and Zielona Góra provinces. The surveys covered 101 farms.

Activity of farmers in respect of changes within the area pattern of farms run by them depends on many factors. These can be the following factors: economic strength of a farm and its character, age and personal characteristics of managers.

First of all, the farms already being bigger in terms of area (in excess of 15 ha) increase their area. In the period of 1989–1994, 75% of farms in this group increased their area.

Concentration of land within big farms occurs in result of such processes.

The population exploiting smaller farms in terms of area (below 5 ha) is not much interested in agricultural production. There is the biggest share of farms in this area group that have decreased their area as well as those which want to retire from agriculture. Non-agricultural jobs are the main source of income of small farm owners.

The result of changes under way is greater and greater productive and economic stratification of farms and polarisation of their area structure.